

دارد.^۴ درباره وجه تسمیه آن، آرای مختلف است. برخی دلیل این نام‌گذاری را وباخیز بودن آن منطقه دانسته‌اند. البته در این صورت باید ابواء نام می‌گرفت نه ابواء؛ مگر بپذیریم که کلمه ابواء مقلوب گشته و به صورت ابواء درآمده است. به نظر ثابت بن ابی‌ثابت لغوی، این واژه از «تبوء» به معنای تجمع اشتقاق یافته و به سبب تجمع سیل در آن‌جا به این نام خوانده شده است.^۵

به نقلی دیگر، بر اثر تجمع و منزل یافتن مردم در آن ناحیه، این نام را به آن داده‌اند.^۶ یاقوت در این زمینه سخنان دیگر نیز آورده است.^۷ ابواء افزون بر موارد یاد شده، به معنای مردمی از نژادهای مختلف نیز هست.^۸ سرانجام یاقوت^۹ أخذ آن از «تبوء» را ترجیح داده و دیگران^{۱۰} نیز نظر او را پذیرفته‌اند؛ زیرا این قریه محل تلاقی و جمع شدن سیلاب دره‌های منشعب از وادی ابواء و بسیاری از وادی‌های دیگر^{۱۱} از جمله دو وادی گسترده فرع و قاحه

(م. ۴۰۵.ق.)، به کوشش مرعشلی، بیروت، دار المعرفه، ۱۴۰۶ق؛ مسند احمد: احمد بن حنبل (م. ۲۴۱.ق.)، بیروت، دار صادر؛ معجم رجال الحديث: الخوئی (م. ۱۴۱۳.ق.)، بیروت، ۱۴۰۹ق؛ المغازی: الواقدی (م. ۲۰۷.ق.)، به کوشش مارسدن جونس، بیروت، اعلمی، ۱۴۰۹ق؛ مناقب آل ابی‌طالب: ابن شهر آشوب (م. ۵۸۸.ق.)، به کوشش گروهی از اساتید، نجف، المكتبة الحیدریه، ۱۳۷۶ق؛ المنتظم: ابن جوزی (م. ۵۹۷.ق.)، به کوشش محمد عبدالقادر و دیگران، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۲ق؛ موسوعة مكة المكرمة و المدينة المنورة: احمد زکی یمانی، الفرقان، ۱۴۲۹ق؛ وفاء الوفاء: السمهودی (م. ۹۱۱.ق.)، به کوشش محمد عبدالحمید، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۲۰۰۶م.

سید حسن قریشی

أبواء: قریه‌ای در راه مدینه به مکه، مدفن

مادر رسول خدا ﷺ

أبواء از أبوه بر وزن فعلاء یا از بُو و بُوی بر وزن افعال، نام کوه^۱ و قریه‌ای بزرگ^۲ و اکنون شهری کوچک است که در جنوب مدینه در نیمه راه مکه^۳ در فاصله حدود پنج روز راه از مدینه و هفت روز راه تا مکه قرار

۱. معجم البلدان، ج ۱، ص ۷۹؛ تاج العروس، ج ۱۹، ص ۱۳۱، «ابی».
۲. معجم ما استعجم، ج ۱، ص ۱۰۲؛ الروض المعطار، ج ۱، ص ۶.
۳. الروض المعطار، ج ۱، ص ۶.

۴. معجم البلدان، ج ۱، ص ۷۹؛ ج ۴، ص ۱۲۱؛ تاج العروس، ج ۱۹، ص ۱۳۱، ۲۳۰، «بوا».
۵. معجم البلدان، ج ۱، ص ۷۹؛ تاج العروس، ج ۱۹، ص ۲۳۰.
۶. الروض المعطار، ج ۱، ص ۶.
۷. معجم البلدان، ج ۱، ص ۷۹؛ ج ۴، ص ۱۲۱.
۸. معجم ما استعجم، ج ۱، ص ۱۰۲؛ الروض المعطار، ج ۱، ص ۶.
۹. معجم البلدان، ج ۱، ص ۷۹-۸۰.
۱۰. امتاع الاسماع، ج ۸، ص ۳۳۲؛ سبیل الهدی، ج ۴، ص ۱۴؛ تاج العروس، ج ۱۹، ص ۱۳۱، «ابی»، ۲۳۰، «بوا».
۱۱. معجم البلدان، ج ۱، ص ۷۹؛ ج ۴، ص ۱۲۱.

به ابواء ملحق می‌شوند. این وادی از آغاز تا دریای سرخ، مسیری بسیار طولانی دارد و دره‌های کوچک‌تر فراوان از آن انشعاب یافته و آبادی‌های بسیار در مسیر آن ایجاد شده‌اند.

در این منطقه باران‌های سیل‌آسا می‌بارد و در نتیجه، سیل‌های مهیب جاری می‌شوند که گاه جان حاجیان را به خطر می‌اندازند. در سال ۱۴۲۶ق. و نیز در ششم ماه رمضان سال ۱۴۳۰ق. در زمانی کوتاه در همین منطقه طوفان گرد و غبار برخاست و پس از رعد و برق و بارندگی، سیلی ویرانگر جاری شد که راه‌ها را مسدود و مسافران را غافلگیر کرد.

مسیر حاجیان عراقی و مدنی و توابع آن و گاه مصریان همواره از ابواء می‌گذشته است. این منطقه محل دو راه شدن جاده به سوی مکه است: یک راه از طریق ابواء، ودان، جحفه، مکه؛ و راه دیگر از ابواء، جحفه به مکه است. اکنون قریه قدیم ابواء متروک و ویرانه شده و «خریبه» نام دارد و مشتمل بر مزارع و نخلستان‌هایی است و قریه جدید ابواء در شمال آن قرار دارد. در دهه‌های اخیر بیشتر ساکنان آن به شهرهای بزرگ کوچیده‌اند. با افزایش امکانات جدید، این منطقه دیگر بار رونق گرفته است. اکنون این قریه حدود ۷۰۰۰ نفر جمعیت دارد که بیشتر از

بوده است.^۱

برخی برآنند که ابواء نام آن قریه بوده و نام وادی آن را ارثد^۲ دانسته‌اند. گویا ابواء هم نام قریه و هم نام وادی بوده و ارثد نام یکی از دره‌های منشعب از آن وادی بوده است.^۳ معاویه بن ابی‌سفیان در جنگ بدر و در مسیر حرکت به سوی بدر، در تپه‌های این دره استراحت کرده است.^۴ برخی ابواء را نام کوهی بلند و کم‌گیاه دانسته‌اند.^۵ گویا ابواء نام قریه و حشا نام کوه نزدیک آن بوده است.^۶

وادی ابواء پس از وادی نخله بزرگ‌ترین و گسترده‌ترین وادی میان مکه و مدینه است. این وادی از محل قریه ابواء تا ودان در سمت غرب آن، ابواء نام دارد و از آن‌جا تا دریا ودان خوانده می‌شود. نیز این وادی از سمت راست و از شمال قریه ودان عبور کرده و از نزدیک شهر مستوره کنونی به سوی دریای سرخ ادامه یافته است. سرشاخه‌های آن از سمت جنوب و شمال، قاحه و فرع نام دارند که با طی مسافتی طولانی در محل بئر مُبیریک

۱. المعالم الجغرافیه، ص ۱۴.

۲. معجم ما استعجم، ج ۱، ص ۱۳۶.

۳. معجم البلدان، ج ۱، ص ۱۴۲.

۴. معجم البلدان، ج ۱، ص ۱۴۲.

۵. معجم ما استعجم، ج ۲، ص ۴۴۹؛ تاج العروس، ج ۱۹، ص ۱۳۱.

۶. معجم ما استعجم، ج ۲، ص ۴۳۰، ۴۴۹. معجم البلدان، ج ۲، ص ۲۶۱.

«تلعات الیمن» در فاصله دو مایلی^{۱۲} و ودان در شمال و به فاصله شش میلی آن قرار دارند.^{۱۳}

ابواء مانند سایر نقاط حجاز منطقه ای کم آب، گرم و خشک و با آب و هوایی بیابانی و حتی خشکی و بی آبی آن از مناطق مجاور شدیدتر است. مهم ترین منبع تأمین آب در ابواء چاه است و این سرزمین به داشتن چاه های فراوان شهرت دارد.^{۱۴} در بی آبی چنان مشهور بود که پیامبر گرامی ﷺ در پاسخ عمار یاسر، تیمم را به جای غسل واجب، در صورت حضور فرد در ابواء جایز دانست.^{۱۵}

از لحاظ پوشش گیاهی، تنها نخل و بلسان و درختچه های گز در آن رشد می کنند^{۱۶} و زیستگاه جانورانی چون گورخر است.^{۱۷} از ساکنان این وادی در صدر اسلام می توان از بادیه نشینانی چون بنی ضمیره و بنی بکر از قبيله کنانه^{۱۸} و در این روزگار از بنی حرب یاد

قبيله حرب هستند.^۱ نیز دارای نُه مدرسه ابتدایی، راهنمایی و دبیرستان و مرکز بهداشت است. در تابستان سال ۲۰۱۰ م. مردم این شهر دچار کمبود آب شدند و به ناچار از طریق تانکرهای آبرسانی آب آشامیدنی خود را تأمین کردند.^۲

مهم ترین مناطق مسکونی نزدیک به ابواء، سقیا با فاصله ۱۹، ۲۷ یا ۲۹^۳ میل در سمت مدینه و جحفه* با فاصله ۲۳ یا ۲۷^۴ میل در سمت مکه است. دیگر مکان های مسکونی پیرامون ابواء، شُس و مُهیمه^۵ در نیم مایلی و یک مایلی ابواء، رایغ و شَطین^۶ در حد فاصل ابواء و جحفه، و رُبا^۷ و مُظَعِن^۸ در حد فاصل سقیا تا ابواء هستند و مجموعه دره های

۱. نک: معجم المعالم الجغرافیه، ص ۱۴؛ المعالم الاثیره، ص ۱۶؛ سایت های اینترنتی الابواء، الرحلات، مجالس الحرب و الصحراء به نشانی:

<http://www.alsahra.com>؛ <http://www.alrahlal.com>؛ <http://www.majalesharb.com>.

۲. روزنامه ریاض، تاریخ ۲۰۱۰/۹/۲۰ و ۷ آب ۲۰۱۰ و ۱۴ حزیران ۲۰۱۰ م.؛ نک: سایت اینترنتی روزنامه ریاض.

۳. معجم ما استعجم، ج ۳، ص ۹۵۴.

۴. نزهة المشتاق، ج ۱، ص ۱۴۲؛ الروض المعطار، ص ۶.

۵. المسالك و الممالک، ابن خرداذبه، ص ۱۸۷؛ الخراج، ص ۸۰.

۶. معجم ما استعجم، ج ۳، ص ۹۵۴.

۷. المسالك و الممالک، ابن خرداذبه، ص ۱۸۷؛ الخراج، ص ۸۰؛ نزهة المشتاق، ج ۱، ص ۱۴۲.

۸. معجم البلدان، ج ۳، ص ۳۴۲؛ آثار البلاد، ص ۱۷۸.

۹. معجم البلدان، ج ۳، ص ۱۱؛ مراد الاطلاع، ج ۲، ص ۷۹۸.

۱۰. معجم البلدان، ج ۳، ص ۲۳؛ مراد الاطلاع، ج ۲، ص ۷۹۹.

۱۱. معجم البلدان، ج ۵، ص ۱۵۲؛ مراد الاطلاع، ج ۳، ص ۱۲۸۶.

۱۲. المعالم الاثیره، ص ۷۲.

۱۳. المسالك و الممالک، اصطخری، ص ۲۵؛ نزهة المشتاق، ج ۱، ص ۳۵۲؛ مراد الاطلاع، ج ۳، ص ۱۴۲۹.

۱۴. المسالك و الممالک، ابن خرداذبه، ص ۱۳۰؛ نزهة المشتاق، ج ۱، ص ۱۴۲.

۱۵. سبل الهدی، ج ۹، ص ۲۳۱.

۱۶. معجم ما استعجم، ج ۱، ص ۱۳۶؛ معجم البلدان، ج ۱، ص ۷۹؛ امتاع الاسماع، ج ۸، ص ۳۳۲.

۱۷. المغازی، ج ۲، ص ۵۷۶.

۱۸. معجم ما استعجم، ج ۱، ص ۱۰۲.

مردم آنجا معتقدند آثار بر جای مانده از مقبره حضرت آمنه علیها السلام است. در این روزگار شیعیان ایران، عراق، بحرین، هند و پاکستان و صوفیان شمال آفریقا هنوز به زیارت آن می‌روند و وهابیان مانع ورود به اطراف قبر و زیارت آن می‌شوند. محمد الیوبی داوطلبانه خود را مستخدم مقبره می‌داند و مانع زیارت زائران می‌شود.^۴ این تصویر باقیمانده مرقد حضرت آمنه را نشان می‌دهد.

پیامبر صلی الله علیه و آله در سال‌های پس از هجرت از این منطقه عبور و دیدن کرد و بر مدفن مادرش حضور یافت. از جمله در سال ششم ق. در عمره حدیبیه و به نقلی در سال هشتم ق. در فتح مکه از منطقه ابواء عبور و قبر مادرش را زیارت و خرابی آن را اصلاح کرد و به یاد مهربانی‌های مادر گریست و مسلمانان نیز همراه ایشان گریستند.^۵

◀ **غزوه ابواء:** این غزوه که به ودان نیز شهرت دارد، نخستین غزوه پیامبر با مشرکان است که در سال دوم ق. رخ داد. پیامبر صلی الله علیه و آله با ۶۰ سوار از مهاجران به قصد کاروان قریش و قبایل ساکن منطقه چون بنی‌ضمرة بن کنانه از مدینه بیرون رفت؛ ولی نشانی از قریش ندید و با بنی‌ضمرة پیمان بست که ضد پیامبر صلی الله علیه و آله

کرد.^۱ به نقل یاقوت، در زمان حضور او در مدینه، شماری از خاندان جعفر بن ابی‌طالب و امام حسن و امام حسین علیهم السلام در ابواء و پیرامون آن سکنا داشته‌اند و رئیس آنجا از اولاد جعفر بوده و میان آنان جنگ‌های مکرر در گرفته و در نتیجه دچار ضعف شده و در برابر تهاجم قبیله یمنی بنی‌حرب شکست خورده‌اند.^۲ گویا از آن زمان تا کنون بنی‌حرب ساکن ابواء و اطراف آن هستند. رسول خدا صلی الله علیه و آله برای تأمین رفاه زائران و مسافران و با توجه به موقعیت ارتباطی آن، در این سرزمین چند مسجد، از جمله مسجد «رماده» در دو مایلی ابواء را ساخت.^۳

◀ **رخدادهای ابواء:** وفات آمنه * بنت وهب، مادر پیامبر صلی الله علیه و آله در این منطقه رخ داد. وی هنگام بازگشت از مدینه به علت بیماری در ۳۰ سالگی رحلت کرد و بنا بر نقل مشهور همان جا به خاک سپرده شد. ام ایمن * پیامبر را که کودکی شش ساله بود، به مکه نزد جدش عبدالمطلب بازگرداند. بعدها برخی مسلمانان بر مرقد حضرت آمنه علیها السلام بارگاهی کوچک ساختند که تا سال‌ها باقی بود و به زیارت آن می‌رفتند. اکنون در ابواء آثاری مخروبه از بنایی کوچک و کهن است که

۴. الشرق الاوسط، ش ۹۳۱۳، ۸ ربيع الثاني ۱۴۲۵.

۵. الطبقات، ج ۱، ص ۹۴؛ تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۱۰؛ البداية و النهاية، ج ۲، ص ۲۷۹-۲۸۰.

۱. نک: سایت اینترنتی ابواء به نشانی: <http://www.alaboa.com>

۲. معجم البلدان، ج ۵، ص ۳۶۵.

۳. المعالم الاثيرة، ص ۱۳۰، ۲۶۹.

دسته‌بندی نکنند و کسی را به این منظور یاری نرسانند. ایشان پس از ۱۵ روز به مدینه بازگشت.^۱

محل تشریح تیمم بر خاک را ابواء دانسته‌اند. در سفری که پیامبر ﷺ ناچار شد تا صبح در ابواء بماند، به سبب دسترسی نداشتن به آب، آیه تیمم (نساء/۴، ۴۳) نازل شد.^۲ نیز به نقلی در یکی از سفرهای رسول خدا ﷺ گردن‌بند عایشه در ابواء گم شد و حادثه افک* در این جا رخ داد.^۳ همچنین آیه فدیة (بقره/۲، ۱۹۶) در صورت حلق سر به سبب عارضه‌ای در آن، پیش از موعد مقرر، در ابواء نازل شد.^۴ نیز عاص بن وائل پدر عمرو عاص در این جا مرده و دفن شده است.^۵

هنگام حرکت قریش برای جنگ بدر در سال دوم ق. بنی‌زهره پس از آگاهی از نجات کاروان تجاری قریش، از ابواء به مکه بازگشتند.^۶ در همین سفر هنگامی که سپاه قریش به بدر رسید، هند همسر ابوسفیان بن

حرب به وی پیشنهاد کرد که قبر مادر رسول خدا ﷺ را بشکافد.^۷

به نقل از جابر بن عبدالله انصاری رسول خدا ﷺ در غزوه ابواء و خیبر بر مرکب خود و رو به سوی شرق نماز مستحب خواند.^۸ نیز ابوسفیان بن حارث بن عبدالمطلب پسر عموی رسول خدا ﷺ که سال‌ها با ایشان دشمنی کرده و اشعاری فراوان ضد ایشان سروده بود، در این جا به حضورش رسید و با خواندن قصیده‌ای در مدح ایشان توبه کرد و مسلمان شد.^۹

بر پایه گزارشی، در همین جا، ضمن یکی از سفرهای حج یا عمره رسول خدا ﷺ شتر قربانی یکی از همراهان بیمار شد و او حکمش را از ایشان پرسید. پیامبر فرمود: ذبحش کن و گردن‌بندش را به خونش رنگین ساز و گوشت آن را به مردم بده؛ اما خود و همراهانت از آن نخورید!^{۱۰} نیز همین جا عثمان بن عفان در زمان خلافتش دستور داد حج گزاران نیت احرام حج کنند، نه نیت احرام عمره. امیر مؤمنان علیه السلام که همراه کاروان بود، اعتراض کرد و فرمود: نیت احرام عمره و حج، هر دو، درست است.^{۱۱} معاویه نیز در آخرین سفر حج

۱. المغازی، ج ۱، ص ۱۱-۱۲؛ تاریخ خلیفه، ص ۱۹؛ انساب الاشراف، ج ۱، ص ۳۴۱.
 ۲. الطبقات، ج ۸، ص ۶۰؛ العقد الفرید، ج ۴، ص ۲۱۵؛ المعتمر، ج ۱، ص ۳۷۹-۳۸۰.
 ۳. مسند احمد، ج ۱، ص ۲۲۰؛ مسند ابویعلی، ج ۵، ص ۵۷؛ المعجم الکبیر، ج ۱۰، ص ۳۲۱.
 ۴. المغازی، ج ۲، ص ۵۷۸.
 ۵. الاعلام، ج ۳، ص ۲۴۷.
 ۶. امتناع الاسماع، ج ۱، ص ۹۰-۹۱.

۷. الفائق، ج ۳، ص ۲۷۷.
 ۸. الشرح الکبیر، ج ۱، ص ۲۳۹.
 ۹. الطبقات، ج ۴، ص ۳۷؛ ذخائر العقبی، ص ۲۴۱.
 ۱۰. امتناع الاسماع، ج ۷، ص ۲۴۸.
 ۱۱. تهذیب، ج ۵، ص ۸۵؛ الاستبصار، ج ۲، ص ۱۷۱؛ وسائل الشیعه، ج ۱۲، ص ۳۵۰.

و قصاص شوند.^۶

جعفر بن بشیر الوشا ابو محمد بجلی که از صحابه ثقه و بزرگوار علی بن موسی الرضا علیه السلام بود، به سال ۲۰۸ ق. در ابواء در گذشت. وی دارای کتبی بوده که محدثان از آن روایت‌هایی نقل کرده‌اند.^۷

در سال‌های اخیر حامد محمد مسفر الایوبی کتاب *الابواء* را نوشته که در جده در چاپخانه سحر چاپ شده است.

◀ منابع

آثار البلاد: زکریا بن محمد القزوینی (م. ۸۲ ق.م)، ترجمه: میرزا جهانگیر، تهران، امیر کبیر، ۱۳۷۳ ش؛ الاستبصار: الطوسی (م. ۴۶۰ ق.م)، به کوشش موسوی الخراسانی، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۶۳ ش؛ الاعلام: الزرکلی (م. ۳۹۶ ق.م)، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۹۹۷ م؛ امتاع الاسماع: المقریزی (م. ۸۴۵ ق.م)، به کوشش محمد عبدالحمید، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۲۰ ق؛ انساب الاشراف: البلاذری (م. ۲۷۹ ق.م)، به کوشش زکار، بیروت، دار الفکر، ۱۴۱۷ ق؛ البدایة و النهایة: ابن کثیر (م. ۷۷۴ ق.م)، بیروت، مکتبة المعارف؛ بصائر الدرجات: الصفار (م. ۲۹۰ ق.م)، به کوشش کوجه باغی، تهران، اعلامی، ۱۴۰۴ ق؛ تاج العروس: الزبیدی (م. ۱۲۰۵ ق.م)، به کوشش علی شیری، بیروت، دار الفکر، ۱۴۱۴ ق؛ تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر: الذهبی (م. ۷۴۸ ق.م)، به کوشش عمر عبدالسلام، بیروت، دار الکتب العربی، ۱۴۱۰ ق؛

خود در ابواء توقف کرد و نیمه شب به یکی از چاه‌های قدیمی نگرست و ترسید و لغوه گرفت و صورتش به یک طرف کج شد و آن را از مردم پنهان داشت.^۱ عبدالرحمن بن حسن که همراه عمویش امام حسین علیه السلام به حج رفت، در ابواء در لباس احرام جان سپرد.^۲ بر پایه گزارشی، مسلم بن عقبه نیز در همین مکان در گذشت و همان جا به خاک سپرده شد.^۳

امام موسی بن جعفر علیه السلام در هفتم صفر سال ۱۲۸ ق. در ابواء ولادت یافت و امام صادق علیه السلام بدین مناسبت به یاران خود ولیمه‌ای لذیذ داد و اصحاب به او چشم روشنی گفتند.^۴ بر پایه گزارشی، عبدالله بن جعفر فرزند جعفر طیار در سال ۹۰ ق. در ۹۰ سالگی در ابواء در گذشت و همان جا به خاک سپرده شد.^۵ در سال ۱۵۰ ق. گروهی محرم شده بودند و به حج می‌رفتند که میان راه، بین ابواء و جحفه، آنان را به اتهام قتل گرفته، به مدینه بردند و زندانی کردند. بستگان نشان حکم حج و احرام آنان را از مالک پرسیدند. پاسخ داد: آنان محرم محسوب می‌شوند تا آن‌گاه که آزاد شده، به مکه روند و از احرام خارج شوند یا اتهامشان ثابت گردد

۱. الفتوح، ج ۴، ص ۳۴۴؛ المعجم الکبیر، ج ۱۹، ص ۳۰۶؛ مجمع الزوائد، ج ۹، ص ۳۵۵.

۲. الکافی، ج ۴، ص ۳۶۹؛ الارشاد، ج ۲، ص ۲۶.

۳. تاریخ الاسلام، ج ۵، ص ۲۴-۲۹.

۴. المحاسن، ج ۲، ص ۳۱۴؛ بصائر الدرجات، ص ۴۶۰.

۵. المعارف، ص ۲۰۵-۲۰۶.

۶. المدونة الكبرى، ج ۱، ص ۴۲۳.

۷. حياة الامام الرضا، ج ۲، ص ۹۹-۱۰۰.

المسالك و الممالك: ابراهيم الفارسي الاصطخري (م.٣٤٦ق.)، به كوشش محمد جابر، مصر، وزارة الثقافة و الارشاد القومي، ١٣٨١ق؛ **المسالك و الممالك:** عبيدالله بن خرداذبه (م.٣٠٠ق.)، به كوشش المخزوم، بيروت، دار احياء التراث العربي، ١٤٠٨ق؛ **مسند ابي يعلى:** احمد بن علي بن المثنى (م.٣٠٧ق.)، به كوشش حسين سليم، بيروت، دار المأمون للتراث؛ **مسند احمد:** احمد بن حنبل (م.٢٤١ق.)، بيروت، دار صادر؛ **المعارف:** ابن قتيبة (م.٢٧٦ق.)، به كوشش ثروت عكاشه، قم، شريف رضى، ١٣٧٣ش؛ **المعالم الاثريه:** محمد محمد حسن شراب، بيروت، دار القلم، ١٤١١ق؛ **المعتبر:** المحقق الحلبي (م.٦٧٦ق.)، مؤسسة سيدالشهداء، ١٣٦٣ش؛ **معجم البلدان:** ياقوت الحموي (م.٢٦٦ق.)، بيروت، دار صادر، ١٩٩٥م؛ **المعجم الكبير:** الطبراني (م.٣٦٠ق.)، به كوشش حمدي عبدالمجيد، دار احياء التراث العربي، ١٤٠٥ق؛ **معجم المعالم الجغرافيه:** عاتق بن غيث البلادي، مکه، دار مکه، ١٤٠٢ق؛ **معجم ما استعجم:** عبدالله البكري (م.٤٨٧ق.)، به كوشش مصطفى السقا، بيروت، عالم الكتاب، ١٤٠٣ق؛ **المغازي:** الواقدي (م.٢٠٧ق.)، به كوشش مارسدن جونس، بيروت، اعلمى، ١٤٠٩ق؛ **نزهة المشتاق:** شريف الادريسي (م.٥٦٠ق.)، بيروت، عالم الكتاب، ١٤٠٩ق؛ **وسائل الشيعه:** الحر العاملي (م.١١٠٤ق.)، قم، آل البيت، ١٤١٢ق.

<http://www.alaboa.com>.

<http://www.alsahra.com>.

<http://www.alrahlat.com>.

<http://www.majalesharb.com>.

سيد محمد مهدي سعیدی

تاريخ خليفه: خليفة بن خياط (م.٢٤٠ق.)، به كوشش فواز، بيروت، دار الكتب العلميه، ١٤١٥ق؛ **تاريخ يعقوبي:** احمد بن يعقوب (م.٢٩٢ق.)، بيروت، دار صادر، ١٤١٥ق؛ **تهذيب الاحكام:** الطوسي (م.٤٦٠ق.)، به كوشش موسوي و آخوندي، تهران، دار الكتب الاسلاميه، ١٣٦٥ش؛ **حياة الامام الرضا:** باقر شريف القرشي، قم، سعيد بن جبير، ١٣٧٢ش؛ **الخراج وصناعة الكتابه:** قدامة بن جعفر (م.٣٣٧ق.)، بغداد، دار الرشيد، ١٩٨١م؛ **ذخائر العقبى:** احمد بن عبدالله الطبري (م.٩٤٠ق.)، بيروت، دار المعرفه، ١٩٧٤م؛ **الروض المعطار:** محمد بن عبدالمنعم الحميري (م.٩٠٠ق.)، بيروت، مكتبة لبنان، ١٩٨٤م؛ **سبل الهدى:** محمد بن يوسف الصالحى (م.٩٤٢ق.)، به كوشش عادل احمد و على محمد، بيروت، دار الكتب العلميه، ١٤١٤ق؛ **شرح السير الكبير:** السرخسي (م.٤٨٣ق.)، به كوشش صلاح الدين، مصر، ١٩٦٠م؛ **الطبقات الكبرى:** ابن سعد (م.٢٣٠ق.)، به كوشش محمد عبدالقادر، بيروت، دار الكتب العلميه، ١٤١٨ق؛ **العقد الفريد:** احمد ابن عبد ربه (م.٣٢٨ق.)، به كوشش مفيد قميه، بيروت، دار الكتب العلميه، ١٤٠٤ق؛ **الفاثق في غريب الحديث:** الزمخشري (م.٥٣٨ق.)، بيروت، دار الكتب العلميه، ١٤١٧ق؛ **الفتوح:** ابن اعثم الكوفي (م.٣١٤ق.)، به كوشش على شيري، بيروت، دار الاضواء، ١٤١١ق؛ **الكافي:** الكليني (م.٣٢٩ق.)، به كوشش غفاري، تهران، دار الكتب الاسلاميه، ١٣٧٥ش؛ **مجمع الزوائد:** الهميثي (م.٨٠٧ق.)، بيروت، دار الكتاب العربي، ١٤٠٢ق؛ **المحاسن:** ابن خالد البرقي (م.٢٧٤ق.)، به كوشش حسيني، تهران، دار الكتب الاسلاميه، ١٣٢٦ش؛ **المدونة الكبرى:** مالك بن انس (م.١٧٩ق.)، مصر، مطبعة السعاده؛ **مراصد الاطلاع:** صفى الدين عبدالؤمن بغدادى (م.٧٣٩ق.)، بيروت، دار الجيل، ١٤١٢ق؛